

кровазварот	крывабег		кроваварот
саветнік	радзька, радны, райца	радца	
уладалюбства	любаўласце		уладалюбівасць
цэнтральны	пасяродкавы	пасяродкавы	сусяродны
разлік	рахоўля	рахуба	разлічка
старажытнасць	старавечнасць		старавеціна, стараветнасць
абагаўляць	убажаствіць (зак.тр.)	убагаўляць	багоміць
спатканне	убачанне		пабачанне
вылячэнне	улячэнне		вызгойнасць

Такая разнастайнасць лексічных варыянтаў цікавая і з гістарычнага, і з лінгвістычнага пункту гледжання. На матэрыяле тагачасных слоўнікаў можна прасачыць, як выпрацоўваўся адзіны погляд на шляхі ўнармавання беларускай мовы, у якім кірунку ішло ўсталяванне яе адзінай лексічнай сістэмы.

Такім чынам, даследаванне шляхоў словаўтварэння ў беларускай мове ў 20-я гг. XX ст. дазволіла зрабіць наступныя вывады: па-першае, важнейшым сродкам папаўнення лексічнага складу мовы з'явіліся неалагізмы з матываваным лексічным значэннем, г.зн. словы, утвораныя на базе другога слова (слоў) пры дапамозе спецыяльных сродкаў (напрыклад, афіксаў), як найбольш зразумелыя асноўнай масай носьбітаў мовы. Штучна створаныя словы не мелі б такой шырокай перспектывы ўжывання. Па-другое, асноўным шляхам з'яўлення матываваных неалагізмаў у 20-я гг. XX ст. стала ўтварэнне новых слоў на базе ўласнага матэрыялу па пэўных словаўтваральных мадэлях, узятых з народна-дыялектнай моўнай спадчыны.

Т.Л. Чахоўская

ПРАБЛЕМА СЕГМЕНТАЦЫІ ВУСНАГА ТЭКСТУ Ў РАКУРСЕ ФОНАСТЫЛІСТЫКІ

Як і адзінкі іншых узроўняў мовы, фанетычныя элементы могуць аналізавацца як прадмет адбору і камбінавання, а значыць – быць аб'ектам фонастылістыкі, якая вывучае прынцыпы, механізмы, мэты і вынікі маўленчага адбору.

Фонастылістыка кніжна-пісьмовага і размоўнага маўлення, у адрозненне ад фонастылістыкі вуснага маўлення, разглядаецца як адзін раздзелаў фонастылістыкі тэксту. У якасці цэнтральнай для фонастылістычнага вывучэння

тэксту вылучаецца праблема кампазіцыі, якая так ці інакш падпарадкоўвае сабе праблематыку звязнасці і цэласнасці маўленчага твора. Сінтэзуючы два ўзроўні моўнай арганізацыі – фанетычны і дыскурсіўны, фонастылістыка тэксту не можа ігнараваць фонатактыку, формы і размеркаванне гукавых камбінацый як фактары, якія прадвызначаюць функцыянальныя магчымасці моўных сродкаў. У такім разуменні фонастылістыка тэксту выступае кампазіцыйным і функцыянальным фонам тэкстаўтварэння.

Стылістычнае значэнне гукавой арганізацыі твораў кніжна-пісьмовай культуры і фальклору абумоўлена наяўнасцю спецыяльных інтэнцый размеркавання і камбінаванні гукавых адзінак у працэсе тэкстаўтварэння ў залежнасці ад камунікатыўных і жанравых устаноў тэксту, якія прадвызначаюць кампазіцыйныя функцыі гукавых форм і іх семантычную перспектыву. Калі ўласна стылістычны погляд на мову і тэкст мае на мэце аналіз тэкставых адзінак з пункту гледжання іх магчымай замены (з улікам варыятыўнай прыроды), то фонастылістыкай вывучаецца выбіральнасць у фарміраванні канструктыўных адзінак тэксту ў залежнасці ад іх гукавой структуры, разглядаюцца гукавыя падабенствы і кантрасты, паўторы і канфігурацыі гукавых адзінак, кампазіцыйныя формы і прыёмы гукавой пабудовы тэксту як унутрана інтэграванай шматузроўневай адзінкі.

Калі не лічыць асобных фактаў гукасімвалізму, уздзеяння на тэкст фрагментарна актуалізаванага “фанетычнага значэння”, якое выяўляецца перадусім у складзе сінтагматычна арганізаваных адзінстваў, гукавыя адзінкі мовы пазбаўлены самастойных семантычных функцый. Гукавыя сродкі набываюць актыўнасць у тэксце не таму, што выступаюць у якасці носбітаў сэнсу, а, наадварот, дзякуючы іх вызваленню ад непасрэднай сэнсавай нагрузкі. Асноўная функцыя фанемы – выступаць экспанентам марфемы – надбудоўваецца тут як другасная, канструктыўна-тэкстаўтваральная. Такім чынам, асноўным фактарам актуалізацыі тэкстаўтваральнай здольнасці гукавых сродкаў мовы выступае іх “нязгублены” семантычны патэнцыял, імкненне мовы да запаўнення функцыянальных лакун.

Адной з найбольш важных метадалагічных перадумоў фонастылістыкі тэксту лічыцца ідэя міжвольнасці, прамой і апасродкаванай матываванасці моўнага знака як канструктыўнага элемента тэксту.

Пошук універсальнага ў фонастылістыцы непазбежна арыентаваны не столькі на сферу форм, колькі на сферу функцый. Аналіз тэксту патрабуе ўлічваць пераважна несвядомую прыроду выкарыстаных гукавых сродкаў і прыёмаў, абмежаваныя магчымасці статыстычных метадаў іх вывучэння ў параўнанні з метадамі эмпірычнымі, прыярытэт канстытутыўнай ролі гукавых элементаў у адносінах да гукавой “маляўнічасці” ў тэксце, што не дазваляе лічыць арнаментальную функцыю істотным фактарам тэкстаўтварэння і прымушае адмовіцца ад аналізу сродкаў “гукавога суправаджэння” (акампаненту сэнсу) у іх ізаляцыі ад прасадычнай структуры, сегментна-гукавой і складовай паслядоўнасці, сінтагматыкі тэксту ў цэлым.

Аналіз і апісанне фонастылістычных працэсаў і з’яў звязаны з некалькімі істотнымі метадалагічнымі цяжкасцямі.

Галоўная з іх – выбар метамовы даследавання. Гукавая структура тэксту распазнаецца “на слых”, залежыць ад чытацкіх густаў і філалагічных навыкаў інтэрпрэтарара. Другая праблема звязана з пераважна несвядомай прыродай гукавой арганізацыі тэксту. Трэцяя цяжкасць – дэфіцыт навуковай доказнасці ў апісанні з’яў фонастылістыкі, які асабліва выразна выявіўся ў працэсе распрацоўкі тэорыі анаграм Ф. дэ Сасюра. Пазней пошук навукоўцамі ўніверсальных, матэматычна прадказальных мадэляў гукавой пабудовы тэксту і ўзаемадзеяння ў ім гучання і значэння таксама не даў істотных вынікаў. Адна з прычын такога становішча звязана з недастатковай распрацаванасцю методык рэгістрацыі і апісання аб’ектаў гукавой арганізацыі тэксту як сістэмы. Відавочна, аднак, што сам тэкст здольны “дапамагаць” чытачу, прапануючы спецыяльныя сігналы, якія паказваюць на значнасць гукавых элементаў, ствараючы пэўную дадатковую сістэму каардынат, што дазваляе актуалізаваць гукавыя адзінкі ў тых ці іншых пазіцыях і камбінацыях. Тэкстаўтварэнне мае прынцыпова лінейны і прасадны характар, таму выпадкі сіметрыі ў размеркаванні гукавых элементаў не могуць служыць надзейным крытэрыем ацэнкі кампазіцыйнай ролі гукавых сродкаў.

Адным з перспектывных кірункаў у мовазнаўстве, якія прывабліваюць у апошнія дзесяцігоддзі асаблівую ўвагу лінгвістаў, з’яўляецца даследаванне розных аспектаў вуснага маўлення, першараднымі задачамі вывучэння якога выступаюць выяўленне, апісанне і класіфікацыя структурных прымет вусных тэкстаў рознай фонастылістычнай прыроды, у сувязі з чым робіцца актуальнай праблема іх сегментацыі.

Вылучэнне фонастылістычных адзінак абумоўліваецца рознымі фактарамі, якія дэтэрмінуюцца задачамі вербальнай камунікацыі, зведзенай да спараджэння, перадачы, успрымання і семантычнага дэкадзіравання маўлення. Адэкватнасць перадачы і ўспрымання інфармацыі ў значнай меры дасягаецца дзякуючы варыятыўнасці члянэння вуснага тэксту на дробныя сэнсавыя блокі – рытмічныя структуры (РС) і сінтагмы ў залежнасці ад пэўнай сітуацыі (Потапов 1998). Сінтагматычная арганізацыя вуснага тэксту можа быць адным з фонастылістычных дэтэрмінантаў сэнсавай структуры тэксту. Паводле меркавання Г.У. Калшанскага, дэлімітацыя тэксту ўскладняецца тым, што яшчэ не даследаваны ўсе параметры, неабходныя для вызначэння межаў пэўнага сегмента маўленчых адзінак (Колшанский 1984, 95).

У сучаснай лінгвістыцы пытанні фонастылістычнай маркіраванасці тэксту застаюцца ў сферы ўвагі даследчыкаў. Пашырэнню фонастылістычных распрацовак паспрыяла імклівае развіццё сродкаў масавай камунікацыі, якія істотна ўплываюць на ўсе моўныя працэсы. У сувязі з гэтым асаблівае значэнне набывае праблема вылучэння фонастылістыкі як спецыфічнай галіны навукова-даследчых пошукаў. Фонастылістыка з’яўляецца перспектывнай вобласцю лінгвістычных даследаванняў і знаходзіцца ў сталай дынаміцы развіцця. Многія даследчыкі (Гайдучик 1973, 1978, 1983; Ганиев 1976; Карпов, Милюкова 1982;

Мирианашвили 1983; Портнова 1986, 1991; Шевченко 1990; Нурахметов 1997 і інш.) лічаць, што фонастылістыка сфарміравалася на сумежжы стылістыкі і фанетыкі ў выніку прыцягнення да лінгвістычнага аналізу дадзеных экстралінгвістычнага характару. З пазіцый фонастылістыкі вывучаюцца фанетычныя працэсы і з’явы – з улікам тых фактараў, якія вызначаюць агульную экстралінгвістычную карціну самога акта камунікацыі і тых працэсаў, што ўплываюць на размеркаванне і функцыянаванне фанетычных адзінак у вусным маўленні.

Кола праблем фонастылістыкі вельмі шырокае. Існуюць розныя падыходы да вывучэння фонастылістычных асаблівасцей вуснага тэксту. Адзін з падыходаў прадстаўлены ў працах лінгвістаў, якія засяродзілі сваю асноўную ўвагу на распрацоўцы тыпалогіі маўленчых выказванняў, класіфікацыі фанетычных стыляў і выяўленні іх інтанацыйных карэлятаў, а таксама на аналізе фонастылістычнай спецыфікі розных відаў камунікацыі. Іншымі словамі, сфера гэтага падыходу звязана перш за ўсё з распрацоўкай праблем супрасегментнай фонастылістыкі.

Комплекс іншых праблем, якія распрацоўваюцца ў фонастылістыцы, характарызуецца наступным чынам: “вывучэнне змены інтанацыйнай структуры выказвання ў залежнасці ад эмацыянальных і мадальных значэнняў. Такое вывучэнне інтанацыйнай структуры прадугледжвае ў якасці асноўнай мэты вылучэнне эмацыянальна (або мадальна) распазнавальных прымет, а таксама апісанне найбольш тыповых для таго або іншага тыпу выказвання акустычных параметраў” (Потапова, Линднер 1991, 303).

Пры даследаванні фанетычных стыляў традыцыйна адрозніваюць два планы:

- сегментны – вывучэнне фанетычных прымет гукаў і іх спалучэнняў (на базе мікрасегментацыі вусных тэкстаў);
- супрасегментны – вывучэнне меладычнай спецыфікі, дынамікі, тэмпу, паўзацыі, рытму, акцэнтацыі (на базе макрасегментацыі вусных тэкстаў).

Стылістычны спектр тэкстаў, якія падлягаюць фонастылістычнаму аналізу, вызначаецца вялікай разнастайнасцю. Сюды могуць быць аднесены публіцыстычныя, навуковыя, прамоўніцкія, мастацкія, дзелавыя, нейтральныя і інш. рэалізацыі вуснага маўлення.

У якасці базавых адзінак члянэння вуснага тэксту мэтазгодна разглядаць: а) рытмічную структуру (РС), што разумеецца як мінімальная група складоў, аб’яднаных наяўнасцю аднаго цэнтралізаванага націску (Златоустова 1981); тэрмін “рытмічная структура” (у адрозненне ад роднаснага тэрміна “фанетычнае слова”) падкрэслівае прыналежнасць моўнай адзінкі да сістэмы адзінак рытму і выяўляе яе як структурна-арганізаваны гукавы і складовы комплекс (Потапов 1998); б) сінтагму, якая разглядаецца як «фанетычнае адзінства, што выказвае адзінае сэнсавое цэлае, выражанае думкамі ў працэсе вуснага маўлення” (Щерба 1963, 86). Расійскія фанетысты (Карцевский 1921; Брызгунова 1963; Матусевич 1976; Потапов 1998 і інш.) падкрэсліваюць, што сінтагма – гэта адзінка сэнсавага і фармальнага плану адначасова, а здольнасць утвараць інтанацыйна-сэнсавое

адзінства разглядаецца як адна з асноўных яе ўласцівасцей. Сінтагма ў тэрмінах РС мяркуе наяўнасць або адной, або некалькіх РС, якія адпавядаюць адносна закончанаму сэнсаваму цэламу.

У якасці асноўных параметраў сінтагмы мы прапануем разглядаць яе даўжыню з улікам колькасці РС і складоў, парадак адпаведнасці РС – тыпы рытмічных схем сінтагмаў (РСС). Вылучаныя РС і РСС лагічна суадносяцца з магчымасцю вызначыць фонастылістычную прыналежнасць вуснага тэксту.

Такім чынам, узнікае магчымасць выяўлення перцэптыўных слыхавых карэлятаў рытмічнай макрасегментацыі вуснага маўлення ў залежнасці ад стылістычнай прыналежнасці тэксту. Пад рытмічнай макрасегментацыяй мы разумеем падзел маўленчага выказвання на фанетычныя словы (рытмічныя структуры), сінтагмы, фразы, звышфразавыя адзінствы (фонаабзацы), што дазваляе вызначыць спецыфіку чаргавання максімальна і мінімальна частотных структур адпаведнага тыпу ў маўленчай плыні.

Усё гэта патрабуе ўдакладнення метадыкі эксперыментальна-фанетычнага даследавання, якая ўключае падбор тэкстаў, адбор аўдытараў для правядзення эксперыментальна-фанетычнага аналізу вусных тэкстаў, слыхавы аналіз, статыстычную апрацоўку атрыманых дадзеных, лінгвістычную інтэрпрэтацыю атрыманых вынікаў.

Фонастылістычная прыналежнасць вусных тэкстаў залежыць ад спецыфікі макрасегментацыі гэтых тэкстаў на РС і РСС, што дазволіць верыфікаваць тэксты ў адпаведнасці з іх фонастылем. Таму мы лічым, што:

1. макрасегментацыя беларускага вуснага маўлення з апорай на РС і РСС можа разглядацца як паказчык яго фонастылістычнай маркіраванасці;

2. максімальна частотныя для сучаснай беларускай мовы РС і РСС фарміруюць характэрны рытміка-меладычны малюнак беларускага маўленчага выказвання незалежна ад фонастылістычнай прыроды выказвання.

3. мінімальна частотныя РС і РСС дазваляюць меркаваць пра наяўнасць залежнасці макрасегментацыі на РС і РСС беларускіх маўленчых выказванняў ад іх фонастылістычнай прыроды.

У якасці эксперыментальнага матэрыялу мы выкарысталі аўтэнтычныя вусныя тэксты (мастацкая літаратура, публіцыстыка, навіны радыё і тэлебачання).

Праведзенае даследаванне выявіла, што тэксты мастацкага і публіцыстычнага стыляў у сучаснай беларускай мове, з аднаго боку, маюць агульныя рысы, з другога – супрацьпастаўляюцца па характары іх члянэння на рытмічныя структуры і сінтагмы. Яны адрозніваюцца па наяўнасці ў іх РС і сінтагмаў рознай працягласці.

Складовая даўжыня найменш частотных рытмічных структур мае тэндэнцыю да павелічэння да адзінаццаці складоў з лакалізацыяй націску на розных фрагментах структуры. Такое пераразмеркаванне можа быць выклікана наяўнасцю праклітык і энклітык у звязным маўленні. У маўленчай плыні асобныя словаформы губляюць націск і далучаюцца да папярэдняга ці наступнага слова, утвараючы спецыфічны тып рытмічнай структуры. Для

беларускага вуснага маўлення найбольш характэрныя праклітыкі – ненаціскныя словы, папярэднія знамянальнаму слову.

У беларускім маўленні выяўляецца імкненне пазбегнуць двух цяжкіх (вылучаных націскам) складоў у складаных словах, якія размяшчаюцца непасрэдна адзін за другім, што можа служыць адным з фактараў зрушэння акцэнтаў. Гэты працэс тым больш рэальны, чым бліжэй адзін да аднаго размяшчаюцца вылучаныя склады. Гэта дае падставы меркаваць, што ў беларускай мове дапускаецца вар’іраванне рытмічнага афармлення складаных слоў.

Праведзенае даследаванне пацвердзіла выяўленую раней заканамернасць, характэрную для індаеўрапейскіх моў – пераважная большасць слоў – двухскладовыя і трохскладовыя (Фанетыка 1989, 240); у маўленчай плыні функцыянуюць двухскладовыя РС з націскам на першым складзе (*бэ́лы, ва́жкі, ву́праж*), трохскладовыя РС з націскам на трэцім складзе (*малады́, парасо́н, пачака́ць*), чатырохскладовыя РС з націскам на трэцім складзе (*апярэ́дзіць, перане́сці, прыту́ліцца*), трохскладовыя РС з націскам на першым складзе (*вы́несці, па́растак, со́нечны*).

Аналіз складовай даўжыні засведчыў, што найбольш частотныя РС уключаюць 2-4 склады. Спарадычна зафіксаваны сяміскладовыя (*дэмілітарызава́ць, індустрыялізава́ць, пераарганізава́ць*) і васьміскладовыя (*індывідуалізава́ны, інтэрнацыяналісты́чны*) РС.

Праведзенае даследаванне дазволіла выявіць у якасці апорных адзінак тыя тыпы сінтагмаў, якія адпавядаюць рытміка-структурнай арганізацыі вуснага тэксту – сінтагмы, што складаюцца з двух – трох РС.

Такім чынам, праведзенае даследаванне пацвярджае гіпотэзу аб тым, што члянэнне вуснага тэксту на адпаведныя элементы можа адбывацца ў залежнасці ад яго стылістычнай прыналежнасці.

Атрыманыя вынікі могуць быць выкарыстаны для далейшых распрацовак агульнай і прыкладной фанетыкі – сегменталогіі, а таксама ў рытмалогіі, агульнай і прыватнай фонастылістыцы.

Літаратура

Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М.: Изд-во МГУ, 1963. 306 с.

Гайдучик С. М. Фоностилистический аспект устной речи: Дис. д-ра филол. наук. Мн., 1973. 304 с.

Гайдучик С. М. Фоностилистика в стилистической системе языка // Экспериментальная фонетика. Мн., 1975. С. 65-78.

Гайдучик С. М. Фоностилистика как один из разделов фонетики // Интонация. Киев, 1978. С. 33-41.

Гайдучик С. М. Фоностилистическая дифференциация устной речи // Экспериментальная фонетика. Мн., 1979. С. 15-23.

Ганиев Ж. В. Социофонетика и фоностилистика // Социально-лингвистические исследования. М.: ИНИОН РАН, 1976. С. 52-62.

Златоустова Л. В. Фонетические единицы русской речи. М.: МГУ, 1981. 105 с.

Карпов К. Б., Милюкова Н. А. Фоностилистика немецкого языка. М.: Изд-во МГПИИЯ им. М. Тореца, 1982. 129 с.

Карцевский О. С. Повторительный курс русского языка. М.: Просвещение, 1921. 71 с.